

**“MUNTAHAB AT TAVORIX” ASARINING YARATILISHI VA
UNING QO’QON XONLIGI TARIXINI YORITISHDAGI ILMIY
AHAMIYATI**

Tosheva Muhayyo Hamid qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti talabasi

Sharq mamlakatlari tarixi va antropologiyasi kafedrası

Tarix (mintaqa va mamlakatlar bo'yicha) yo'nalishi I kurs magistri

Ilmiy rahbar: PhD, Ikromov Sh.I.

Annotatsiya: “Muntahab at-tavorix” — mashhur tarixchi va davlat arbobi Muhammad Hakimxon To‘ra tomonidan XIX asrning o‘rtalarida yaratilgan muhim tarixiy manbalardan biridir. Asarda Qo‘qon xonligining siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayoti, shuningdek, uning hukmdorlari faoliyati batafsil yoritilgan. Muallif asarni yozishda bevosita guvoh bo‘lgan voqea-hodisalar, shuningdek, avvalgi tarixiy manbalardan keng foydalangan. “Muntahab at-tavorix” Qo‘qon xonligi davrining ijtimoiy-siyosiy tuzilishi, ichki ziddiyatlari, tashqi siyosati hamda xonlik hududidagi qabilalararo munosabatlarni o‘rganishda beqiyos manba bo‘lib xizmat qiladi. Asarning ilmiy ahamiyati shundaki, u Qo‘qon xonligi tarixini o‘rganish, qiyosiy tahlil qilish va o‘sha davr Markaziy Osiyo tarixidagi jarayonlarni chuqur anglash uchun asosiy yozma manba hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: Muntahab at-tavorix, Muhammad Hakimxon To‘ra, Qo‘qon xonligi, tarixiy manba, Markaziy Osiyo tarixi, siyosiy tuzilish, ijtimoiy hayot, tashqi siyosat, tarixiy voqealar, qo‘lyozma, ilmiy ahamiyat.

Xoja Muhammad Hakimxonto‘ra bin Sayid Ma’sumxon (1802 yilda tug‘ilgan, Qo‘qon) — tarixchi, olim, ma’rifatparvar ona tomondan Qo‘qon xoni Norbo‘tabiyning nabirasi, Olimxonning jiyani; Ota tomonida esa mashhur so‘fiy shayxlaridan biri Ahmad Xojagi Kosoniy (Maxdumi A’zam) avlodi edi. 1822 yilda H. To‘raqo‘rg‘onga, keyin Namangan va Kosonga hokim etib tayinlanadi.

Keyinchalik xonning g'azabi tufayli xonlikdan chetlashtiriladi. 1824 yilda H. Orenburgda rus imperatori Aleksandr I bilan uchrashadi. Rossiyadan keyin Turkiya, Suriya, Falastin, Misr orqali Makka va Madinaga boradi. 7 yil Misr, Arabiston, Eronda, 1830-1831 yillarda Buxoroda yashagan. Umrining so'nggi yillarida Shahrisabzda yashab, "Muntakhab attavarix" ("Solnomalar to'plami") nomli tarixiy asar yozgan. Bu asar Buxoro amirligi va Qo'xon xonligi tarixining muhim manbalaridan biri hisoblanadi. Unda paygambarlar haqidagi rivoyatlar, qad. Eron, Arab xalifaligi, Somoniylar, Saljuqiylar, Xorazmshohlar, Mo'g'ullar, Temuriylar, Boburiylar tarixi haqida qisqacha ma'lumotlar berilgan.

Shuningdek, Buxoro va Qo'qon xonliklarining tashkil topishidan boshlab 19-asrning 40-yillarigacha bo'lgan tarixi batafsil tasvirlangan. Unda Rossiya, arab mamlakatlari va Eronga qilgan sayohatlari natijasida olgan taassurotlari va shu jumladan, mazkur mamlakat xalqlarining turmushi, urf-odatlariga oid ma'lumotlar ham o'rin olgan. Asarning o'zbek va fors tillaridagi variantlari mavjud¹.

Hakimxon o'zining ilg'or siyosiy qarashlari tufayli Qo'qon xoni tomonidan mamlakatdan surgun qilingan. U umrining ko'p qismini sayohat va sargardonlikda o'tkazadi. Bu urush yillarida Hakimxon bir necha bor kema halokatini, qaroqchilarning bosqinini, qamoqxonani, suvsiz cho'l azobini, o'lim xavfini boshidan kechirdi. Rossiya, Turkiya, Suriya, Falastin, Misr, Arabiston, Eron va Afg'onistonga sayohat qiladi. Hakimxon uzoq safardan qaytgach, avval Buxoroda, keyin O'ratepada yashadi. (O'sha paytda O'ratepa hokimi uning do'sti Muhammad Rahim devonbegi edi. Hakimxon O'ratepa hokimi bo'lgan degan fikr to'g'ri emas). U uzoq vaqt Shahrisabzda yashaydi.

Hakimxonning otasi Ma'sumxon Qo'qonxon Olimxonning singlisi Aftobning eri bo'lgani uchun Hakimxon Xonning jiyani edi. "Muntaxab ut-tavorix" ("Saylanma tarix") asarining muallifi qo'qonlik buyuk tarixchi olim Hakimxon To'radir (taxminan 1802 yil – vafot etgan yili noma'lum). "Ota tomondan Naqshbandiya tariqatining yirik namoyandalaridan biri, buyuk dinshunos Maxdumi A'zam Kosoniy (1461/62-1542/43) avlodi, onasi tomondan Qo'qonning nabirasi.

¹ Muhammad Hakimxon. Muntahab ut-tavorih . Dushanbe, 1983, 1985.

Xon Norbo'taxon (1770-1800) otasi Sayyid Ma'sumxon Umarxon davrida (1809-1822) va Muhammad Alixon hukmronligining birinchi yillarida (1822-1842) xonlikning shayxulislomi lavozimini egallagan Hakimxon To'ra Muhammad Alixon hukmronligining boshida Namangan, To'raqo'g'on va Kosonsoy hokimi bo'lgan, ammo tez orada uning otasi ham, o'zi ham xonning g'azabiga duchor bo'lib, ular o'z lavozimlaridan chetlashtirilib, Arabistonga haj marosimini o'tash uchun jo'natilgan.

Otasi yo'lda, Mozori sharifda 1834-yili vafot etgan. Hakimxon to'ra esa ko'p mashaqqatlar chekib, yetti yildan keyin Rossiya, Turkiya, Iroq, Suriya va Falastin orqali Makkaga yetib bordi. O'shanda 1834-yili u Orenburgda podshoh Aleksandr I bilan uchrashish sharafiga muyassar bo'lgan. Hakimxon to'ra Makka va Madina ziyoratidan qaytgach, 1828- yili, Muhammad Alixondan cho'chib Qo'qonga bormadi va qolgan umrini Kitobda kechirdi. O'zining yozishicha, Kitobda uning qarindoshlari va ozmi-ko'pmi yer-suvi bo'lgan².

Hakimxon buyuk tarixchi va olim bo'lib, 1843-yil 29-mayda o'zining "Muntaxab ut-tavorix" asarini yozib tugatdi. "Muntaxab ut-tavorix"da qadimgi davrlar tarixi, islomdan oldingi payg'ambarlar, Eronning qadimgi podshohlari, qadimgi podshohlar Xitoy va Yevropa, xalifa Roshidindan Movarounnamning mang'it va Ming sulolalaridan bo'lgan oliy hukmdorlari davrigacha.

Asarda Qo'qon xonligining xonlik asoschisi Shohruhxon(1709-1721)ning o'g'li va toj-taxt vorisi Abdurahimxon (1721—1724) zamonidan to Norbo'taxon, Olimxon va Umarxon davri tarixi yaxshi yoritilgan. Asarda muallifning Rossiya, Turkiya, Iroq, Shorn (Suriya) va boshqa mamlakatlarga qilgan sayohati chog'ida olgan taassurotlari va o'sha mamlakat xalqlarining ijtimoiy-siyosiy hayoti, tarixi va hayot tarzi haqida keltirilgan ma'lumotlari ham diqqatga sazovordir³.

Muntaxab ut-tavorixning qo'lyozma nusxalari kam. Uning forscha fotonusxasi A.A. Semenovning uy muzeyida saqlanmoqda. 1983 yilda

² Mukhammad Khakim-khan. Muntakhab altawarikh. Selected history. Vol.II. Y. Kawahara, K. Haneda (tls). Tokio, 2006.

³ Мухтаров А. Резьба по дереву в долине Зеравшан: (Альбом средневековых орнаментов). — М.: Наука, 1966.

Tojikistonning Dushanbe shahrida Ahror Muxtorov tomonidan ikki kitob holida nashr etilgan. Asarning o'zbekcha nusxasi ham mavjud va u hozirda Sharqshunoslik instituti xazinasida saqlanadi (594-son) Kitobning ikkinchi jildi yapon olimlari Yayoi Bu Kavaxara va Koichi Xaneda tomonidan 2006 yilda Tokioda nashr etilgan tanqidiy matndir⁴.

Hakimxon to'ra o'zi yashab turgan xon zamoni to'g'risida, saroyga yaqin tarixiy shaxslarning hayoti va o'sha davrning diqqatga sazovor siyosiy voqealari to'g'risida «Muntaxab at-tavorix» nomli ajoyib asar yozadi. Bu asar XIX asr o'zbek adabiyotining eng yaxshi namunalaridan sanaladi. Bu tarixiy asar muallifi Abdulla Qodiriy o'z romanida aks ettirmoqchi bo'lgan davrga zamondosh bo'libgina qolmay, balki unda kechgan jami voqealarning faol qatnashchisi ham edi.

Buning ustiga u Abdulla Qodiriyning bo'lg'usi romani qahramonlari bilan shaxsan tanish edi. Shu aytilganlarga ko'ra, adib roman uchun material to'plar ekan, tarixiy manbalar orasida «Muntaxab at-tavorix»ni alohida ajratib, unga suyanib ish ko'rgan bo'lishi tabiiy. Bu kitob yozuvchiga eng qimmatli hujjatli materiallar manbai bo'lib xizmat qilgan⁵.

«Muntaxab at-tavorix» (Saylangan tarixlar kitobi) asari muallifi Muhammadhakimxon ibn Ma'sumxon to'ra Qo'qon tarixnavislik maktabining yirik namoyandasi hisoblanib, muallif xaqidagi ma'lumotlar asosan shu yozma yodgorlikning o'zida keltirilgan, shuningdek, bu tarixiy manba va uning yaratuvchisi borasida Abdulla Qodiriy, Aleksandr Aleksandrovich Semenov, Aziz Qayumov, Aqror Muxtorov, Bo'riboy Ahmedov, Enver Xurshut, Shodmon Vohidov kabi olimlar qimmatli fikrlar bildirishgan. Akademik Aziz Qayumov esa ushbu satrlar muallifi bilan bo'lib o'tgan suhbatlarda Muhammadhakimxon qalamiga mansub «Muntaxab at-tavorix»ning ko'p jihatlari bilan Bobur podshoxning mashxur memuar asari «Boburnoma»ga o'xshashligi haqidagi nuqtayi nazarni o'rta qatnashchisi ham edi.

⁴ A. Madraimov, G. Fuzailova "Manbashunoslik" -T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2008. — 241- b.

⁵ Enver Xurshut, tarix fanlari kandidati. "Sharq yulduzi" jurnali, 1987 yil, 4-son

ana shu qarashlarga ko'ra aynan Aziz Qayumovning maslaqati va qo'llovi bilan amalga oshdi.

O'zbekistonda manbashunos olim Enver Xurshut tamonidan «Muntaxab at-tavorix» maxsus o'rganilgan. E.Xurshut o'z tadqiqotlarida asarning nusxalari, uning manbalari, tarixiy va adabiy manba sifatidagi ahamiyati, memuar janrvdagi nodir asar ekani va Hakimxonning sayoxatlarini keng tahlil qilgan⁶.

«Muntaxab at-tavorix» asarini Muhammadhakimxon fors- tojik tilida Kitob va Shahrisabz shahrida 1259/1843 yilning yozlarida yozib tugatgan. Mazkur asar Qo'hon tarixnavislik maktabining g'ayrirasmiy tarixiy asarlari sirasiga kiradi. «Uning ilova qismi esa 1844 yilning oxiri yoki 1845 yilda yozilgani borasida ham ishonch bilan fikr bildirishimiz mumkin. Muallif nusxasidan shu 1843 yili yana o'nta nusxa ko'chirilgani ham ma'lum.

Muhammadhakimxon asari xonlik hududlarida keng tarqalishidan o'zi ham manfaatdor bo'lgani uchun undan nusxalar ko'chirishga ancha sa'y-harakat qilgan⁷.

Yukorida ta'kidlanganidek, «Muntaxab at-tavorix»ning o'zbek tilidagi qisqartirilgan tarjimasi ham mavjud⁸. Biroh, mazkur nusxani E.Xurshut P.P.Ivanovga o'xshab asarning o'zbek tilidagi talhini deb habul hilishni tavsiya qiladi.

Izlanishlar natijasidan ma'lum bo'ldiki, o'zbek tilidagi «Muntaxab at-tavorix»ning nusxasi asl fors-tojik tilidagi matnidan ancha yiroqlashib ketgan. Unda

⁶Xurshut E. «Muntaxab ut-tavorix» - vajniy istochnik po istorii Sredney Azii i sopredelnix stran // Obshestvennie nauki v Uzbekistane. 1984. - № 7; Shu muallif. «Muntaxab at-tavarix» kak istochnik po istorii Sredney Azii i sopredelnix stran XUSH-X1X vv // Obshestvennie nauki v Uzbekistane (ONU). 1984. - № 7. - S. 36-42; Shu muallif. Hakimxonning qayoti va sayoqatlari. - Toshkent: Fan, 1987. - 48 b; Shu muallif. «Muntaxab ut-tavorix» i yego spiski // ONU, 1987. - № 5. - S. 41-47; Shu muallif. «Muntaxab at-tavorix» i yego istochniki // ONU, 1987. №11 -12. - S. 39-44; Shu muallif. Izucheniye sredneaziatskix istochnikov XU1-X1X vekov: znachenkiye, sostoyaniye, problemi // Obshestvennie nauki v Uzbekistane. 1989. - № 2. - S. 49-53. va b.

⁷ O'z FA SHI dagi nusxalar tavsifi: SVR (Istoriya). - S. 195-198. Qolgan nusxalari tavsifi: Xurshut E. «Muntaxab ut-tavorix» i yego spiski // ONU, 1987. №5. - S. 41-47

⁸ Uning nusxasi O'z FA SHI da saqlanadi № 594. SVR (Istoriya). - S. 197-198. Qisqartirilgan nashri: Hakimxon. Xotiralar. Toshkent: Fan, 1964; Muxammad Xakimxan. Muntaxab at- tavorix (per. s persidskogo E.Xurshuta) // Materiali po istorii Sredney i sentralnoy Azii X-X1X vv. - Tashkent: Fan. 1988. - S. 276-295; Izvlecheniya iz «Muntaxab at-tavorix» (uzbekskaya redaktsiya M. Kutlugova)//Tam je. - S. 295-310.

ko‘plab xatolar, voqea va sanalarning chalkashligi, tarjimon(lar) tomonidan muallif uslubini soddalashtirish yoki matnga o‘zgartishlar kiritish hollari ko‘zga tashlanadi⁹.

Muntaxab at-tavorix“ yozilgan yiliyoq nusxa ko‘chirish boshlangan. “Ya’ni o‘sha yili Shahrisabzda Muhammadamin kotib tomomonidan 10 nusxa ko‘chirilgan. Hozirda asarning O‘zbekiston, Tojikiston, Rossiya qo‘lyozma arxivlarida nusxalari mavjud. Ayniqsa ulardan S 470-sonli (Rossiya), 63-sonli (Tojikiston), 592-sonli (O‘zbekiston) nusxalari juda yaxshi saqlangan¹⁰.

Markazlashgan davlatning vujudga kelishi, Rossiya bilan savdo-sotiqning jadallashishi va shu kabi bir qator omillar 18—19-asrlarda Qo‘qon xonligida ma’naviy-madaniy hayotning o‘rishiga olib keldi. Bu davrda Qo‘xon xonligida bir qancha tarixiy ishlar tugallandi. Mulla Yunus Dodbxning “Xadoiq al-anvar” (“Nur nurlari”), Mirzo Qalandar Isfarag‘oniyning “Shahnomayi Umarxoniy” (“Umarxonning Shohnomasi”), Ziyovutdin Xo‘ja Andijoniy To‘ra Xo‘janing “Mir” at al-futuh” (“g‘alabalar») asarlarini kiritish mumkin. Kogonda yaratilgan asarlar orasida 19-asrning birinchi yarmi oxirida yaratilgan «Muntaxab at-tavorix» asari alohida ahamiyatga ega.

Bu haqda bizga rus va sovet olimlarining asar to‘g‘risidagi mulohazalari yaqqol dalolat berib turadi. Jumladan, Ye. Kal, A. A. Semyonov, V. V. Bartold kabi olimlar mazkur asarni O‘rta Osiyo xalqlari tarixini yorituvchi juda muhim manba deb bilganlar”¹¹.

Hakimxonning bu asari umumtarixiy asarlardan bo‘lib, dunyoning vujudga kelgan vaqtidan boshlab, XIX asrning yarmigacha bo‘lgan davrni qamrab oladi. «Muntaxab at-tavorix»ning birinchi qismi XVIII asrning o‘rtalaridan XIX asrning o‘rtasiga qadar bo‘lgan davrdagi Buxoro amirligi tarixiga taalluqlidir. Bu qismda avtor Buxoro amirlarining yagona markazlashgan davlat qurish uchun olib borgan kurashlari, ularning Xiva va Qo‘qon xonlari hamda mustaqil O‘ratepa va Shahrisabz o‘lkalari bilan bo‘lgan aloqalari haqida hikoya qiladi.

⁹ Yana harang: X u r sh u t E. «Muntaxab ut-tavorix» i yego spiski. -S . 42-43.

¹⁰ Vohidov, Shodmon „Мунтахаб ат-таворих“

¹¹ Mukhammad Khakim-khan. Muntakhab altawarikh. Selected history. Vol.II. Y. Kawahara, K. Haneda (tls). Tokio, 2006.

Asarning ikkinchi qismi esa Qo‘qon xonligi tashkil topganidan boshlab (XVIII asr) XIX asrning yarmiga qadar bo‘lgan tarixni o‘z ichiga oladi. Bu yerda ham xuddi oldingi qismdagi singari Hakimxon Qo‘qon xonligining tashkil topish tarixi, uning qo‘shni davlatlar bilan aloqalari, shu jumladan Xitoy bilan munosabatlarini batafsil hikoya qiladi. Asarning uchinchi qismi, oldingilaridan farqli o‘laroq, muallif sayohatlarini tashkil etadi¹²

Bundan ko‘rinib turibdiki, Hakimxonning “Muntaxab at-tavorix” asari O‘rta Osiyo va unga qo‘shni mamlakatlar xalqlari tarixiga oid muhim manbalardan biridir. Bu asar boshqa tarixiy asarlardan mehnatkashlar ahvoli, ommaviy harakatlar haqida ko‘plab materiallar mavjudligi bilan ajralib turadi. Asarning yana bir diqqatga sazovor jihati shundaki, muallif saroy tarixchilaridan bo‘lmagan. Aksincha, u demokratik e‘tiqodi uchun Qo‘qon xonligidan haydalib, butun umrini surgunda o‘tkazdi. Hakimxon o‘z davrining mashhur shoirlari Hoziq, Nodira, Sultonxon Adolar bilan shaxsan tanish bo‘lgan. U o‘z asarida yuqorida nomi tilga olingan o‘zbek shoirlarining hayoti va ijodi haqida qimmatli materiallar berib, ularning ayrim she‘rlaridan namunalar keltiradi.

Yana shuni aytish kerakki, Hakimxon afg‘on xalqining ingliz mustamlakachilariga qarshi kurashiga boshchilik qilgan Afg‘oniston gubernatori Do‘st Muhammadxon bilan shaxsan tanish bo‘lgan.¹³

Hakimxon o‘z asarida yuqorida qayd etilgan muhim mulohazalarni yozish jarayonida o‘z hayotini ham tasvirlaydi. 19-asrning birinchi choragida o‘zbeklardan birinchilardan bo‘lib rus tilini o‘rgangan. Hakimxonning “Muntaxab at-tavorix” asari o‘zbek mumtoz adabiyotining buyuk namunalaridan biridir. Yuqorida keltirilgan faktlar Hakimxonning buyuk tarixchi, geograf, adib, ma‘rifatparvar bo‘lganligini ko‘rsatadi.

“Muntaxab at-tavorix” (“Tanlangan tarixlar kitobi”) muallifi Muhammadhakimxon ibn Ma’sumxon Qo‘qon tarixshunoslik maktabining yirik namoyandasi sanaladi. Uning ijodkori haqida Abdulla Qodiriy, Aleksandr

¹² Enver Xurshut, tarix fanlari kandidati. “Sharq yulduzi” jurnali, 1987 yil, 4-son

¹³ Vohidov, Shodmon „Muntaxab at-tavorix tarjimai“.

Aleksandrovich Semyonov, Aziz Qayumov, Ahror Muxtorov, Bo‘riboy Ahmedov, Enver Xurshut, Shodmon Vohidov kabi olimlar o‘zlarining qimmatli fikrlarini bildirdilar¹⁴.

Akademik Aziz Qayumov ushbu satrlar muallifi bilan suhbatlarda Muhammadhakimxon qalamiga mansub “Muntaxab at-tavorix” Bobur shohning mashhur “Boburnoma” memuariga ko‘p jihatdan o‘xshash, degan fikrni bildirdi. Aytish joizki, o‘zbek tiliga tarjima qilish sizning qo‘lingizda shu qarashlar bo‘yicha Aziz Qayumov maslahati va ko‘rsatmasi bilan amalga oshirilgan. Asarning Muhammadamin qotib Shahrisabzda ko‘chirilgan nusxasining faksimilasi 1984 yili Dushanbeda ikki jild holida nashr etilgan.

2006 yilda Tokioda Muhammad Hakimxon asarining ikkinchi jildi arab alifbosida nashr etildi.¹⁵

Asarning tuzilishi:

“I bob. Payg‘ambarlar.

II bob. Qadimiy Eron sulolalari.

III bob. Chin va Farang shohlari.

IV bob. Chahoryorlar, umaviylar va abbosiylar xalifalari haqida.

V bob. 1) Safforiylar, 2) Somoniylar sulolasi. 3) Ol Bo‘ya hukmronligi.

4) G‘aznaviylar. 5) Saljuqiylar. 6) Xorazmshohlar saltanati. 7) Chingiz va chingiziylar xonadoni. 8) Temuriylar. 9) Shayboniylar. 10) Ashtarxoniylar.

11) Mang‘itiya saltanati. 12) Mingiya toifasi”¹⁶.

“Muntakhab at-tavorix” nusxalarining Peterburg nusxasi (S 470) ham ilovaga ega. “Ushbu ilova Muhammad Hakimxon qalamiga mansub bo‘lib, unda Sheralixon (1842-1845) va Xudoyorxonning taxtga o‘tirgan davri (689-707-betlar) tasvirlangan. Muntaxab at-tavorixning ko‘plab manbalari bor edi. Qo‘qon tarixchilarining asarlari fors-islom tarixshunosligi asosida shakllangan bo‘lib,

¹⁴ Muhammadhakimxon To‘ra. «Muntaxab at-tavorih». Toshkent., «Yangi asr» nashriyoti. 2010. 716 bet

¹⁵ Enver Xurshut “Abdulla Qodiriy va tarixchi Hakimxon To‘ra”, “Sharq yulduzi” jurnali, 1987 yil, 4-son

¹⁶ Shodmon Vohidov “Hakimxon To‘ra va uning “Muntahab at-tavorix” asari, “Sharq yulduzi” jurnali, 1987 yil, 4-son

“Muntaxab at-tavorix” asari jahon tarixiga bag‘ishlanganligi uchun jahon va mahalliy (mahalliy) tarixga bag‘ishlangan asarlar mavjud koinot va insonning yaratilishidan to 19-asrning o‘rtalarigacha bo‘lgan davrni tasvirlab bergan, shuning uchun taqdim etilgan ma’lumotlarning birinchi qismi boshqa ko‘plab tarixiy va adabiy manbalarga asoslanadi, shu sababli ularda o‘ziga xoslik yo‘q asar uch mavzuga bo‘lingan, ya’ni buxorolik rohiblar tarixi, Qo‘qonda hukmronlik qilgan ming sulola, muallifning xorijga qilgan sayohatlari hikoyasi qalamga tegishli qimmatli manbadir”¹⁷.

“To‘g‘ri, muallif aniq ko‘rsatganidek, Muhammadhakimxon o‘z asarining mang‘it qismini yozishda Muhammadvafo Karminog‘iy va Olimbek ibn Niyozqulibekning “Tuhfat ul-xoniy”, Muhammadsharif ibn Muhammadnakiyning “Toj at-tavorix” va boshqalardan foydalangan. mualliflarning asarlaridan foydalangan. Asarni o‘rgangan olim E. Xurshut o‘z vaqtida bunga oydinlik kiritgan edi. Bundan tashqari, Muhammadhakimxon o‘sha davr voqealarining bevosita ishtirokchilaridan ko‘plab ma’lumotlarni eshitgan va muallif bu faktlarni “Muntaxab at-tavorix”da alohida qayd etgan. Minglar va mang‘itlar hukmronligi tarixi, ya’ni Qo‘qon xonligi va Buxoro amirligi haqidagi ma’lumotlar biz uchun birlamchi manba sifatida nihoyatda muhim va qimmatlidir”¹⁸.

Shuning uchun ham bu manba Qo‘qon tarixshunoslik maktabida (Buxoro tarixnavisligida ham) o‘zining o‘ziga xosligi va rasmiy tarixchi tomonidan yozilmaganligi bilan ajralib turadi. Sayohat tafsilotlari va asar muallifining xotiralari, shubhasiz, bundan ham qimmatli manba bo‘lib, ularning adib Muhammad Hakimxon tilidan jonli va ta’sirchan bayon etilishi ham asarga badiiylik bergan, ya’ni, muallifning taqdiri mahorat bilan badiiy tasvirlangan, deyish mumkin. So‘z bilan ifodalanishi “Muntahab at-tavorix”ni qahramon-yozuvchining ichki kechinmalariga boy sarguzasht-roman darajasiga ko‘tardi. Kitobda inglizlarni mag‘lub etib, Buxoroga amir Nasrulloh huzuriga kelgan afg‘on hukmdori Do‘st

¹⁷ Enver Xurshut “Abdulla Qodiriy va tarixchi Hakimxon To‘ra”, *“Sharq yulduzi” jurnali*, 1987 yil, 4-son

¹⁸ Muntahab at-tavorix: (Xuqand va Buxoro tarixi, sayohat va xotiralar) / Muhammadhakimxon tutra; fors-tojik tilida tarj., muqaddima, izoxlar va ko‘rsatkichlar muallifi Sh.Vohidov. - T.: Yangi asr avlodi, 2010. 716-6. -Tit. v. orqasida muallif: Muhammadhakim

Muhammadxon va uning o'g'illari Akbarxon, Sultonxon va qisqa muddat taxtda o'tirgan ukasi Muhammad Alixon haqida ham eslatib o'tiladi, lekin shu paytgacha Shahrisabzda muhojirlikda yashagan Sulton Mahmudxon va boshqa ba'zi nufuzli ruhoniylar, amaldorlar, shoirlar taqdiri ularning hikoyalari va muallifning shaxsiy kuzatishlari doirasida tilga olinadi.¹⁹.

«Muntaxab at-tavorix»da muallif uchun manba vazifasini bajargan maktublar “(Do'stmuhammadxonning Hindiston general-gubernatori V.Maknotenning kotibi Lotga maktubi; Sulton Mahmudxonning amir Nasrullohga xati; amir Nasrullohning Qo'qon xoni Muhammadalixonga xati va boshqalar)ning hujjat sifatida havola etilishi esa asarning tarixiy qiymatini yana ham oshirishga xizmat qilgan. Hatto ular afg'on, hind tarixchilarining ma'lumotlarini to'ldirishga ham yaroqlidir”²⁰.

Bundan tashqari asarda muallif sharq shoir va adiblaridan “Ibn Sino, Firdavsiy, Umar Xayom, Sa'diy, Pahlavon Maxmud, Nizomiy, Alisher Navoiy, Bedil, Xusrav Dehlaviy, Inoyatulloh Kanbu, Ahmad ibn Yusuf, qo'qonlik shoirlar Fazliy, Akmal Sher Ho'qandiy, Nusrat, Behjat, Amiriy (amir Umarxon), Xorazm xoni Muxammadrahimxon I she'rlaridan namunalar keltiradi. Asarning badiiy bezaklari sifatida fors-tojik, o'zbek, arab xalqlarining maqol va masallaridan unumli foydalanilgan. E.Xurshutning aniqlashicha, muallif, hatto bitta xitoy xalqi maqolini ham keltirgan”²¹.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Mirzo Olim Mahdum Hoji “Tarixi Turkiston” 2009 “Yangi asr avlodi” 255 bet
2. Ahmedov.B. O'zbekiston tarixi manbalari. Toshkent, 2001 - yil 2. Muhammad
3. Alimova “Markaziy Osiyo xalqlari tarixi” “TDSHI” qo'llanma T. 2009. 7 b.

¹⁹ Shodmon Vohidov “Hakimxon To'ra va uning “Muntahab at-tavorix” asari, “Sharq yulduzi” jurnali, 1987 yil, 4-son

²⁰ Mukhammad Khakim-khan. Muntakhab altawarikh. Selected history. Vol.II. Y. Kawahara, K. Haneda (tls). Tokio, 2006.

²¹ Enver Xurshut “Abdulla Qodiriy va tarixchi Hakimxon To'ra”, “Sharq yulduzi” jurnali, 1987 yil, 4-son

4. Azamat Ziyo. O'zbek davlatchiligi tarixi. Eng qadimgi davrdan Rossiya bosqiniga qadar. - T.: Sharq, 2000.
5. Madraimov, G. Fuzailova. Manbashunoslik .O'zb. Faylasuflar milliy jam. T. 2008, b 263
6. Sag'dullaev A., Mavlonov O'. O'zbekistonda davlat boshqaruvi tarixi.- Toshkent: Akademiya, 2006.
7. Tojir Xo'jandiyning «G'aroyibi sipoh» Xojand, 1991
8. Mirzo Olim Maxdum hojining «Tarixi Turkiston» Qarshi. 1992
9. Abdulla Qodiriy "O'tgan kunlar" Toshkent. 1999
10. Mirzo Olim Mushrifning «Ansob us-salotin va tavorix al-xavoqin» («Qo'qon xonligi tarixi» nomi bilan nashr etilgan. Toshkent, 1995; rus tilida Solijon Yo'ldoshevning ilmiy nashri. Toshkent, 2007)
11. Muhammad Yunus Tolibnng «Tarixi Aliquli amirlashkar» («Sharq; yulduzi», 1996, 1-2-son va «Tuhfayi Tolib» (Toshkent-Tokio, 2002)
12. Muhammad Aziz Marg'iloniyning «Tarixi Aziziy» (Toshkent, 1999)